

В.В. Урбан (Мінск, БДПУ)

АЦЭНАЧНЫЯ ДЭРЫВАТЫ З ФАРМАНТАМІ -УЛЬ (-ЮЛЬ), -УЛ-Я (-ЮЛ-Я) / -УЛЛ-Я (-ЮЛЛ-Я) / -УЛ-А Ў БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ

Характарыстычныя назвы асобы са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі змяшчаюць інфармацыю аб суб'ектыўным адлюстраванні аб'ектыўнага свету і эмацыянальных адносінах утваральніка маўлення да прадмета гаворкі. У аснове працэсу кваліфікацыі ляжыць параўнанне аб'екта з пэўным эталонам, прынятым у грамадстве. Такое суаднясенне непазбежна прыводзіць да ўзнiкнення суб'ектыўнай ацэнкі – станоўчай або адмоўнай. Даследаванне ацэначных субстантываў-характарыстык асобы на словаўтваральным узроўні дазваляе ўстанавіць асаблівасці і спецыфіку дэрывацыйных працэсаў, якія адбываюцца ў беларускай дыялектнай мове. У артыкуле разглядаюцца канататыўна афарбаваныя адзінкі, якія сустракаюцца ў народных гаворках, утвораныя пры дапамозе фармантаў **-уль (-юль), -ул-я (-юл-я) / -улл-я (-юлл-я) / -ул-а**.

Ацэначныя субстантывы з націскам на суфіксе (разгэя на корані), утвораныя пры дапамозе фармантаў **-уль (-юль)**, матывуюцца дзеясловамі, назоўнікамі і прыметнікамі:

1. Назоўнікі-пеяратывы, утвораныя ад дзеясловаў, характарызуюць асоб па выразнай знешняй прыкмеце і маюць адценні асуджэння і неадабрэння. У якасці матывавальных выступаюць асновы інфінітываў без канцавога галоснага і фіналі ўтваральнай асновы -ыт-: ківацца – *кюўль* 'кульгавы' (БНС), маргаць – *маргўль* (БНС), мармытаць – *мармўль* 'негазаркі, нелюдзімы чалавек' (СЦР, СПЗБ), мянціць – *манцўль* 'ілгун' (СЦР), *смаргўль* 'вельмі скупы чалавек' перан. ад сморгаць 'абрываць вяршкі (бацвіння, аўса, травы)' (БДС).

2. Ад назоўнікаў утварэцца невялікая колькасць ацэначных дэрыватаў з рознымі ацэначнымі адценнямі:

а) зневажальнасці і неадабрэння: бык – *бычўль* 'гультай, непатрэбны чалавек' (ЗНС), карака 'ануча' – *каракуль* 'няўдаліца' (НЛ), рагач 'вілкі' – *рагўль* 'непаваротлівы, марудлівы чалавек; непрыгожы чалавек' (ЖНС), хата – *хатўль* 'дамасед' (БНС). Утваральнымі з'яўляюцца асновы неасабовых назоўнікаў;

б) ласкальнасці: дзед – *дзядўль* і *дідўль* 'стары чалавек або бацька маці ці бацькі' (СПЗБ). У якасці ўтваральнай выступае аснова адушаўлёнага назоўніка.

3. Матываваныя прыметнікамі назоўнікі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі абазначаюць асоб па выразных прыкметах знешнасці. У працэсе дэрывацыі фіналь -ат- утваральнай асновы адсякаецца: барадаты – *барадўль* (СПЗБ), гамзаты – *гамзўль* 'гугнявы' (СПЗБ), гарбаты – *гарбўль* (БДС), касматы – *касмўль* (БНС), насаты – *насуль* (ЗНС), смаркаты – *смаркўль* 'малады, нявопытны; смаркач' (СПЗБ). Дэрываты маюць экспрэсію асуджэння, пагардлівасці, неадабрэння.

Ацэначныя назоўнікі з фармантамі **-ул-я (-юл-я) / -улл-я (-юлл-я) / -ул-а** прадстаўлены ў беларускай дыялектнай мове адпрыметнікавымі, аддзеяслоўнымі і адназоўнікавымі дэрыватамі:

1. Ацэначныя адзінкі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі, матываваныя прыметнікамі, абазначаюць асоб жаночага і мужчынскага полу паводле прыкметы, названай утваральным словам. Фіналі -ат-, -л- матывавальных асноў адсякаюцца: гарбаты – *гарбуля* (ЖС, СРЛГ), гразны – *гразнуля* 'брудны, мурзаты' (ЗНС), дзыгаты – *дзыгуля* 'цыбатая асоба' (ДС III), дурны – *дурнуля* з адценнем ласкальнасці (НЛГФ), касматы – *касмуля* 'касмая асоба' (МДСГ), крывы – *кrywуля* 'кульгавы' (ЗНС), мурзаты – *мурзуля* (МДСГ), насаты – *насуля* (СГВ, ЗНС), сівы – *сівуля* 'дзяўчына, якая паводзіць сябе так, як малое дзіцё; перастарка' (ДС III, МАСМ), смуглы – *смагуля* 'цёмнаскуры, смуглы' (ЗНС), смаргаты – *смаргуля* 'смаркая асоба' (ДСЗ), тошчы – *тошчуля* 'худая, сухая жанчына' (ТС), хітры – *хітруля* 'той, хто надта хітры' (СПЗБ), чорны – *чарнуля* 'чорнавалосая жанчына' (ЗНС). У маўленні дэрываты набываюць экспрэсію асуджэння, зневажальнасці, іроніі, у выключных выпадках – ласкальнасці. Націск на суфіксе, у зэльвенскіх гаворках на канчатку.

2. Суб'ектыўна-ацэначныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб-выканаўцаў дзеяння або носьбітаў негатыўнай працэсуальнай прыкметы, маюць адценні пагардлівасці, неадабрэння, іроніі, спачувальнасці. Фіналі -ава-, -ну-, -а-, -ы-, -я-, -і- ўтваральных асноў інфінітываў адсякаюцца; пры дэрывацыі магчыма чаргаванне перад суфіксам парных мяккіх зычных з цвёрдымі: лындзіць 'швэндацца без справы' – *лындуля* 'гультай' (НВС), фарсіць – *фарсуля* і *фарсулля* 'фарсістая жанчына' (ЗНС), храпець – *храпуля* (ЗНС) і *храпуля* (БНС). Націск на суфіксе, на канчатку – у зэльвенскіх гаворках: бедываць – *бядуля* 'небарака' (СПЗБ), гуляць – *гулюля* 'гуляка' (НС-Т), ірзаць 'ёрзаць' – *ірзуля* 'гарэза, свавольніца' (НВС), комшыцца 'капацца, марудзіць' – *камшуля* 'маруда' (НС-Т), пець – *пяюлля* (НЛ), рассасаць – *рассасуля* 'хто любіць шмат пагаварыць, паразважаць' (ЗНС), цягнуцца (цягацца) – *цягуля* і *цягуля* 'той, хто марудны, адстае, ідзе ззаду' (СПЗБ).

3. Адсубстантыўныя назоўнікі з націскам на ўтваральным суфіксе можна падзяліць на два падтыпы:

а) дэрываты, якія ўжываюцца ў маўленні з адценнем ласкальнасці, утваральнымі для якіх выступаюць назвы асоб мужчынскага і жаночага полу па лініі роднасці, сваяцтва: баба – *бабуля* (ВКС), брат – *братуля* (КСУМ), дзед – *дзядуля* (СПЗБ), дачка – *дочуля* (ТС), маці – *матуля* (ТС), сын – *сынуля* (МКТ), тата – *татуля* (МАСМ);

б) пеярэатывы, якія ўжываюцца ў маўленні з адценнямі абражальнасці, пагардлівасці, зневажальнасці, іроніі. Базавымі для іх утварэння выступаюць асновы назоўнікаў жаночага і мужчынскага роду, якія маюць адмоўную ацэнку (біз – *бязуля* 'гультай'; СРЛГ; дрыпса – *дрыпсуля* 'няўкладная, нехайная асоба'; НВС; крыкса – *крыксуля* 'жанчына, якая любіць пакрычаць, гучна пагаварыць'; ЗНС; рабза – *рабзуля* 'жанчына з рабым тварам'; НВС II, рагіза – *рагізуля* 'растропа'; ВКС; рассявень – *рассявуля* 'рассеяны'; ЗНС; цытра – *цытруля* 'сварлівая асоба'; НВС III; цямця – *цямцюля* 'маўклівая, марудлівая асоба'; ЖНС), або назвы асоб жаночага і мужчынскага полу па лініі роднасці: дзеўка – *дзевуля* 'вялікая дзяўчына, але ні да чаго не здольная, няўмелая' (ЗНС, ЖС, МДСГ, МКТ, МАСМ), *дзевуля*

'дарослая дзяўчына-гультайка' (МСД), дзевуля 'сталая дзяўчына' (ЖНС), зяць – зяцюля (ДСЗ), мама – мамуля (СНЛ), сястра – сяструля (МАСМ, ДС I).

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што словаўтваральныя фарманты **-уль (-юль), -ул-я (-юл-я) / -улл-я (-юлл-я) / -ул-а** ў дыялектнай беларускай мове маюць шырокія канструкцыйныя магчымасці: яны спалучаюцца з разнастайнымі тыпамі ўтваральных асноў і набываюць шырокае кола дэрывацыйных значэнняў.

Умоўныя скарачэнні

БДС – Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова. – Мінск, 1975; **БНС** – Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне: Афіксальныя назоўнікі – Мінск, 1977; **ВКС** – Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. – Віцебск, 1927; **ДС I** – Янкоўскі Ф.М. Дыялектны слоўнік. – Мінск, 1958; **ДС III** – Янкоўскі Ф.М. Дыялектны слоўнік III. – Мінск, 1970; **ДСЗ** – Сцяцко П. Дыялектны слоўнік: 3 гаворак Зэльвеншчыны. – Мінск, 1970; **ЖНС** – Жывое народнае слова. Дыялекталагічны зборнік. – Мінск, 1992; **ЗНС** – 3 народнага слоўніка. – Мінск, 1975; **КСУМ** – Бялькевіч І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. – Мінск, 1970; **МАСМ** – Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны. – Мінск, 1981; **МДСГ** – Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова: вып. 5, 1977; вып. 8, 1980; **МКТ** – Яўсееў Р.М. Маці казала так...: 3 гаворкі Бялыніцкага раёна. – Мінск, 1978; **МСД** – Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы. – Мінск, 1960; **НВС** – Юрчанка Г.Ф. Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. А – Л. – Мінск, 1981; **НВС II** – Юрчанка Г.Ф. Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. М – Р (разбарона). – Мінск, 1983; **НВС III** – Юрчанка Г.Ф. Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны. Р – Я. – Мінск, 1985; **НЛ** – Народная лексіка. – Мінск, 1977; **НЛГФ** – Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклору і мастацкай літаратуры: Слоўнік. – Мінск, 1983; **НС-Т** – Народная словатворчасць. – Мінск, 1979; **СГВ** – Сцяшковіч Т.Ф. Слоўнік Гродзенскай вобласці. – Мінск, 1983; **СНЛ** – Юрчанка Г.Ф. Сучасная народная лексіка: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны: Слоўнік. А – Н. – Мінск, 1993; **СПЗБ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. – Мінск, 1979 – 1986. Т.1 – 5; **СРЛГ** – Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны. – Гродна, 1999; **СЦР** – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. / Пад рэд. Е.С.Мяцельскай. – Мінск, 1990. – Т. 1; **ТС** – Тураўскі слоўнік: У 5 т. – Мінск, 1982 – 1987. Т. 1 – 5.